

УДК 347.61/.64

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.28>

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

Гаврилов Р.В.,

здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0006-7290-0595

Гаврилов Р.В. Генезис правового регулювання батьківських прав та обов'язків у сімейному праві.

У статті розглядається сім'я як первинний соціальний інститут, що забезпечує становлення особистості дитини, а реалізація батьківських прав та обов'язків має вирішальний вплив на її майбутнє.

Окреслюються три головні етапи у розвитку правового регулювання батьківських прав та обов'язків в Україні: дореволюційний етап (від Київської Русі – до 1917 р.) – характеризується пануванням батьківської влади, патріархальними традиціями та релігійними нормами. В таких умовах дитина розглядалася як об'єкт права. Аналізується роль «Руської правди», яка, попри свій відносний гуманізм (відсутність смертної кари), закріплювала нерівність у спадкових правах. Правовий захист дитини, особливо сироти, реалізовувався переважно в межах сімейної общини. Радянський етап (1917–1991 рр.) – означений пріоритетом колективного виховання, включенням сімейного законодавства УРСР у загальносоюзну систему. Регламентація батьківських прав і обов'язків відбувалася в рамках ідеологічної доцільності. Сучасний етап (з 1991 р. – дотепер) – період, коли відбувається законодавче оновлення на засадах міжнародної правової культури, з домінуванням принципу пріоритету найкращих інтересів дитини. Спостерігається перехід до моделі партнерства батьків і держави.

Стверджується, що у Київській Русі, до прийняття християнства, батьки дитини мали досить широкі повноваження щодо неї. Стародавні літературні джерела свідчать про те, що влада батьків не була дуже суворою, діти мали певну свободу, але визначити точно рамки, в яких здійснювали свої права й обов'язки батьки й діти, не є можливим.

Підкреслюється, що історичний розвиток інституту батьківських прав і обов'язків у сімейному праві демонструє зміщення акценту від батьківської влади до батьківської відповідальності та необхідності постійного вдосконалення національного сімейного законодавства відповідно до міжнародних стандартів.

У процесі рекодифікації цивільного законодавства України інститут батьківської відповідальності пропонується передбачити в книзі «Сімейне право» оновленого Цивільного кодексу України.

Ключові слова: батьківські права, батьківські обов'язки, сімейне право, Київська Русь, «Руська правда», генезис, найкращі інтереси дитини.

Gavrylov R.V. Genesis of legal regulation of parental rights and duties in family law.

The author of the article has studied a family as a primary social institution ensuring the formation of the child's personality, and the implementation of parental rights and duties has a decisive impact on the child's future.

The author has outlined three main stages in the development of legal regulation of parental rights and duties in Ukraine: the pre-revolutionary stage (from Kievan Rus up to 1917) – it is characterized by the dominance of parental power, patriarchal traditions and religious norms. A child in such conditions was considered as an object of law. The author has analyzed the role of "Russkaia Pravda" that, despite its relative humanism (absence of the death penalty), entrenched inequality in the rights of inheritance. The legal protection of a child, especially an orphan, was mainly implemented within the family community. The Soviet stage (1917–1991) – it is marked by the priority of collective education, the inclusion of family legislation of the Ukrainian Soviet Socialist Republic into the all-Union system. The regulation of parental rights and duties took place within the framework of ideological expediency. The current stage (from 1991 to the present time) is the period, when legislative renovation is taking place on the basis of international legal culture, with the dominance of the principle of priority of the best interests of the child. The transition to the partnership model between parents and the state is observed.

It has been argued that the child's parents in Kievan Rus, before the adoption of Christianity, had quite broad powers. Ancient literary sources indicate that parents' authority was not very strict, children had a certain freedom, but it is not possible to determine the exact framework how parents and children exercised their rights and responsibilities.

It has been emphasized that the historical development of parental rights and duties' institution in family law demonstrates a shift in emphasis from parental authority to parental responsibility and the need for constant improvement of national family legislation in accordance with international standards.

The institution of parental responsibility in the process of Ukrainian civil legislation's recodification is offered to include into the Book «Family Law» of the updated Civil Code of Ukraine.

Key words: parental rights, parental duties, family law, Kyivan Rus, "Russkaia Pravda" genesis, best interests of the child, family legal relations.

Постановка проблеми. Сім'я традиційно визнається первинним соціальним інститутом, який забезпечує основу для становлення особистості дитини. Вирішальну роль у цьому вихованні відіграє глибокий зв'язок батьків зі своїми дітьми, оскільки реалізація батьківських прав та обов'язків має значний вплив – як позитивний, так і негативний – на майбутнє життя дитини. Незалежно від того, народжені діти в шлюбі або поза шлюбом, виховання цілісної особистості передбачає абсолютну відданість та відповідальність кожного з батьків, що є неможливим без систематичного здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків.

Метою дослідження є визначення генезису правового регулювання батьківських прав та обов'язків шляхом здійснення історико-правового аналізу становлення та розвитку інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в національному сімейному праві.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання батьківських прав та обов'язків є актуальною темою для наукових досліджень. Різні аспекти правового регулювання батьківських прав та обов'язків були предметом дослідження таких вчених як В. Борисова, І. Жилінкова, О. Калітенко, Л. Красицька, Н. Крестовська, Б. Левківський, Л. Ольховик, З. Ромовська та ін. Проте генезис правового регулювання батьківських прав та обов'язків у сімейному праві досі залишається предметом активних наукових дискусій, що й актуалізує цю тему. При цьому в правничій літературі було досить ретельно досліджено правове регулювання прав та обов'язків батьків і дітей на українських землях, які були під владою Російської імперії, та у радянський період. Тому в межах цього дослідження більше уваги приділимо аналізу правових пам'яток, що діяли на українських землях до 1917 року.

Виклад основного матеріалу. Сім'я та батьківський вплив розглядаються як головний природний простір, необхідний для повноцінного фізичного, соціального й духовного розвитку дитини в будь-якій соціальній системі. Власне сімейне виховання забезпечує структурування та організацію життєдіяльності дитини, тим самим створюючи індивідуальні передумови для її розвитку. Скупність батьківських дій підпорядковано одній меті – всебічному розвитку та вихованню дитини в сімейному оточенні.

Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання (ч. 1 ст. 2 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року [1]).

Правове регулювання відносин між матір'ю, батьком і дитиною має свою давню історію.

У сучасній правничій науці виокремлено три ключові етапи розвитку правового регулювання інституту батьківських прав та обов'язків у сімейному праві, кожен з яких характеризується певними соціальними установками:

I етап – дореволюційний (період з часів Київської Русі до 1917 р.), який характеризувався наявністю інституту батьківської влади, коли фактично діяв принцип пріоритету прав та інтересів батьків над правами та інтересами дитини;

II етап – радянський (період з 1917 р. до 1991 р.), який вирізнявся закріпленням пріоритету колективного громадського виховання дітей та становленням сімейного законодавства УРСР, відповідно до якого батьківство щодо дитини встановлювалося за вибором матері в реєстраційному або судовому порядку, обов'язки батьків щодо виховання дітей цілком корелювалися із цілями держави і державним завданням виховання; регламентовано особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей;

III етап – сучасний (з 1991 р. до сьогодні), який став періодом законодавчого оновлення інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини. У цей період формується та розвивається національне сімейне законодавство з дотриманням міжнародних стандартів прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини [2].

Варто погодитися з Л. Слюсар, що у ході історичного розвитку сім'ї, «її внутрішня інституційна архітектура зазнала значних змін. Її складові – інститути шлюбу, батьківства, спорідненості – не тільки істотно трансформувались, змінились і форми їх взаємодії, збільшилась автономність, ускладнилась система взаємозв'язків, що обумовлено формуванням спочатку індустріального типу соціуму, пізніше – постіндустріального, і відповідною перебудовою всієї інституційної системи» [3, с. 15].

У Київській Русі, до прийняття християнства, батьки дитини мали досить широкі повноваження щодо неї. Стародавні літературні джерела свідчать про те, що влада батьків була дуже великою.

Перші кроки становлення інституту прав та обов'язків батьків і дітей відбулися під час існування на території українських земель княжої держави Київської Русі. Правову основу Київської Русі становила «Руська правда» (1036-1037 рр.) – перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, з яким пов'язують ім'я Ярослава Мудрого та його нащадків [4].

Із моменту появи тексту «Руської Правди» в науці до цього часу тривають дискусії і спроби тлумачення цієї правової пам'ятки. Кожне наступне покоління істориків права вносить свій вклад у розуміння її змісту й сутності. Відомо близько трьох сотень списків даної пам'ятки, які вміщені у літописах, «Кормчих книгах», «Мірилі праведному», інших письмових джерелах XIII-XVIII ст.

Списки «Руської Правди» поділяються на короткі (кількість статей або розділів сягає близько 40, взірцем є Академічний список, який об'єднує 43 статті), списки поширеної редакції (понад 100 статей), середні [5, с. 40, 41].

О. Токарчук зазначає, що попередній розвиток права, яке міститься в «Руській правді», відбувся не в московському, а в українському праві, елементи якого увійшли в «Грамоту Казимира 1457 р.», в «Судебник Казимира 1468 р.», у «Грамоту Олександра 1494 р.», у «Литовський Статут 1529 р.» та інші пам'ятки українського права [6, с. 205].

Перші кроки з метою захисту прав дітей були зроблені Ярославом Мудрим, упорядником Руської правди – першого давньоруського джерела світського права, у якому регулюється становище неповнолітніх. У Київській Русі часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха існувало гуманне ставлення до дітей, особливо тих, які залишилися без батьків, і покинутих. Найбільшим обов'язком для себе великі князі вважали опіку над бідними, тими, хто потребує допомоги, та дітьми [7, с. 24].

У Повчанні Володимира Мономаха йдеться: «убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину» [8].

Як стверджує В.І. Озель, діти були безправними суб'єктами сімейних правовідносин. Вони відповідали за борги батька, могли бути віддані в найм або в закуп для відробітку боргу. Відомі також випадки, коли батьки продавали чи віддавали дітей. До XVI ст. батькам належало право вирішення долі своїх дітей щодо вибору їх майбутнього подружжя [9, с. 196, 202].

У розвитку правової системи на українських землях у період Великого князівства Литовського науковці виокремлюють три періоди:

1) сер. XIV ст., період захоплення території руських князівств – 1385 р., підписання Кревської унії між Литвою і Польщею (пріоритет місцевого права в усіх галузях);

2) 1385 р. – 1566 р., прийняття II Литовського статуту (процес руйнації адміністративних одиниць, заміна князів на воєвод);

3) початок західноєвропейських впливів на українське право, та польських (прадавня українська правова культура практично два століття успішно боролася з польською правовою культурою; з підписанням Люблінської унії (1569 р.) впливи польського права стали достатньо помітними) [6, с. 73, 74, 82].

Як зазначається в правничій літературі, «Литовські статuti, так само як і давньоруське право, розрізняли законнонароджених і незаконнонароджених дітей. Підставами для визнання дитини незаконною були: відмова чоловіка від батьківства шляхом усної заяви або застереження у заповіті, а також народження дитини поза шлюбом (арт. 12 розд. III Статуту 1529 р.). Тому, відмовитися від рідної дитини міг батько, навіть спираючись на її неслухняну поведінку. Слова батька було достатньо для позбавлення дитини статусу законнонародженої. За Литовсько-Руським правом діти, народжені поза шлюбом, не мали жодних прав на опіку, а також позбавлялися права спадкування. Діти успадковували соціальний статус своїх батьків. Вільною від народження визнавалася дитина вільних батьків. А діти невірних верств населення успадковували статус своїх батьків» [9, с. 179].

Після Визвольної війни середини XVII ст. та формування національної правової системи, права дитини набули подальшого розвитку. У Козацько-Гетьманській Україні був створений всеохоплюючий акт національного права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). XIII глава Кодексу присвячена правилам про спадкування по закону низового, горючого й бічного коліна з додатком правил про інститут усиновлення та про батьківську владу над дітьми [10].

В.І. Озель зазначає, що «аналізуючи норми Кодексу 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ», у частині регулювання правовідносин батьків і дітей, можна зробити висновок, що здебільшого правовому захисту підлягали майнові права дітей, у той час коли особиста сфера правовідносин практично поза увагою законодавців. Проте, можна зробити висновок, що батьківська влада не припинялася і не обмежувалася навіть щодо «виділених» дітей. Виділеними вважалися діти, що вийшли з-під батьківської опіки шляхом добровільного виділення їх у самостійне господарство та набуття дітьми майнової незалежності. Процедура виділення регламентувалася як звичаєвим, так і світським правом. Так, виділення синів проводилося в присутності свідків та підлягало реєстрації в урядових книгах. Виділені сини не мали права на спадщину після смерті батька. Але батьківська влада припинялася щодо виділених дітей лише у сфері майнових правовідносин. Водночас обов'язки дітей щодо батьків залишалися в силі» [9, с. 185].

Під час входження українських земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії і боротьби за українське національне відродження важливої ролі у сфері захисту прав і свобод дітей набуло «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.). Цей нормативно-правовий акт увів чітке поняття «неповноліття» та визначив межі цивільної дієздатності: хлопчики – 18 років; дівчатка – 13 років.

Ці положення були передбачені в § 23 глави «Про дітей» «Зібрання малоросійських прав» 1807 року [11, с. 904].

На українських землях, що перебували під владою Російської імперії, відносини між батьками та дітьми будувалися за принципом здійснення батьками батьківської влади в певних межах, причому врегульовано було в більшості своїй майнові відносини. Правовий статус дітей, народжених в шлюбі і поза шлюбом, був по-різному врегульований правовими актами того часу.

За радянського періоду відносини між батьками та дітьми регулювалися, виходячи з пріоритету колективного громадського виховання дитини, якому надавався пріоритет у порівнянні з вихованням дитини в сім'ї.

Л. В. Красицька, враховуючи стан розвитку української державності та вплив певних нормативно-правових актів на регулювання сімейних відносин батьків і дітей, виділяє «такі етапи розвитку в Україні законодавства щодо визначення прав та обов'язків батьків і дітей: перший етап – період до 1919 р. (імперський період та період визвольних процесів, коли національного сімейного законодавства Україна не мала); другий етап – період з 1919 р. по 1926 рік (період зародження сімейного законодавства УСРР); третій етап – період з 1926 р. до 8 липня 1944 р. (період становлення сімейного законодавства УРСР); четвертий етап – період з 8 липня 1944 р. до 1 жовтня 1968 р. (період стагнації сімейного законодавства УРСР); п'ятий етап – період з 1 жовтня 1968 р. до 1 січня 1970 р. (період відновлення сімейного законодавства УРСР); шостий етап – період з 1 січня 1970 р. до 24 серпня 1991 р. (період розвитку сімейного законодавства УРСР); сьомий етап – період з 24 серпня 1991 р. до 1 січня 2004 р. (період зародження сімейного законодавства незалежної України); восьмий етап – період з 1 січня 2004 р. до сьогодні (період розвитку сімейного законодавства незалежної України)» [12, с. 54-55].

Вбачається, що доцільніше згрупувати періоди правового регулювання прав та обов'язків батьків та дітей більш концентровано, враховуючи історичні періоди розвитку державності на українських землях.

Прийняття Сімейного кодексу України і набрання ним чинності з 1 січня 2004 року істотно змінило правове регулювання сімейних прав та обов'язків батьків та дітей в напрямку збільшення диспозитивних норм в цій сфері.

Нині триває процес рекодифікації цивільного законодавства України, що передбачає врегулювання сімейних відносин оновленим ЦК України. Для громадського обговорення на офіційному сайті Верховної Ради України опубліковано проект Книги 7 «Сімейне право» ЦК України, в якій пропонується в ст. 63 визначити поняття батьківської відповідальності: «Батьківська відповідальність охоплює сукупність прав та обов'язків батьків щодо виховання та розвитку дитини, її законного представництва, а також управління майном дитини. Батьківська відповідальність належить обом батькам з моменту народження дитини. У разі усиновлення дитини батьківська відповідальність виникає в усиновлювача з дня набрання рішенням суду законної сили» [13].

Отже, в процесі рекодифікації цивільного законодавства України пропонується ввести інститут батьківської відповідальності, що свідчить про врахування положень міжнародних договорів про батьківську відповідальність.

Висновки. Таким чином, досліджуючи генезис правового регулювання батьківських прав та обов'язків у сімейному праві, вбачається за доцільне підтримати підхід правників, які виокремили три головні етапи у розвитку правового регулювання батьківських прав та обов'язків в Україні: дореволюційний етап (від Київської Русі – до 1917 р.); радянський етап (1917–1991 рр.); сучасний етап (з 1991 р. – дотепер).

Проведений історико-правовий аналіз засвідчує, що генезис правового регулювання батьківських прав та обов'язків в українському сімейному праві відображає еволюцію державного впливу на сімейні відносини. На сучасному етапі українського державотворення, ґрунтуючись на принципі найкращих інтересів дитини, правове регулювання відносин щодо здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків відбувається в аспекті закріплення на законодавчому рівні інституту батьківської відповідальності з метою забезпечення повноцінного фізичного, соціального та духовного розвитку дитини як особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 20.12.2025).
2. Резвова О.В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України: дис. ... доктора філософії : 081 Право / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0821U102439/> (дата звернення: 20.12.2025).
3. Слюсар Л.І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2021. 180 с. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/%D0%A8%D0%BB%D1%8E%D0%B1%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96.pdf> (дата звернення: 20.12.2025).
4. «Руська правда» – джерело історії та правової системи Київської Русі. URL: <https://biblio.lib.kherson.ua/ruska-pravda.htm> (дата звернення: 20.12.2025).
5. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1. Княжа доба. Друк державної друкарні в Празі. Прага, 1923. 150 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3471/file.pdf> (дата звернення: 20.12.2025).
6. Токарчук О.В. Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції (1920-1930-і рр.) : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 477 с.
7. Ортинська Н.В. Історико-правовий аналіз розвитку правового статусу неповнолітніх (від додержавного суспільства до XVIII століття). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 15 (1). С. 23–26. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_15\(1\)__8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_15(1)__8) (дата звернення: 23.12.2025).
8. Літопис руський. Володимир Мономах. Поучення. Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення: 23.12.2025).
9. Озель В.І. Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права в X-XIX ст.: історико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2012. 237 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0412U006124/> (дата звернення: 22.12.2025).
10. Яковлів А. Український Кодекс 1743 року «Права по которимь судится малоросійській народь». Кооперативне Видавництво «Заграда». Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Мюнхен, 1949. 211 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2296/file.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
11. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 1 / Уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько, та ін. / за ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1168 с.
12. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.
13. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень сімейного права». URL: <https://www.rada.gov.ua/files/knyga7.pdf> (дата звернення: 24.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026